

ESBÂB-I NÜZÛL RİVAYETLERİ ARASINDA GÖRÜLEN ÇELİŞKİLER VE GELİŞTİRİLEN ÇÖZÜM YOLLARININ TAHLİLİ

Halil ALDEMİR (*)

Özet

Kur'ân'ın anlaşılmasında nüzûl ortamının bilinmesi tartışılmaz öneme sahiptir. Bu ortama ışık tutan en önemli etkenlerden olan sebab-i nüzûl rivayetleri genel olarak sahih ve sahih olmayan şekilde iki gruba ayrılır. Hadisçilerin kriterlerine göre sahih kabul edilen rivayetlerde zaman, mekân ve karakter bakımından birbirine aykırı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu problem esasında hadis ilminin konusu olmakla birlikte Kur'ân'ın anlaşılması bağlamında ulûmu'l-Kur'ân âlimlerinin de ilgi alanına girmektedir.

Bu makalede esbâb-ı nüzûl rivayetleri arasında görülen çelişkiler karşısında ulûmu'l-Kur'ân âlimlerinin geliştirdikleri kabul-red, tercih, cem' ve mükerrer nüzûl yöntemleri ele alınıp incelenmektedir. Bu yöntemler örnekleri ile birlikte anlatıldıktan sonra her birinin geçerliliği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nüzûl, kabul-red, cem', tercih, mükerrer.

Contradictions in the Narratives of "Asbab al-Nuzul" and the Analysis of its Solution Ways

Abstract

Knowledge of the revelation environment is of unquestionable importance in understanding the Qur'an. One of the most important elements to shed light on this environment is the 'reason for revelation' traditions, which are commonly divided into two groups: authentic and not. It is possible to come across contradicting information concerning time, place and character between different traditions, all of which are considered authentic according to the criteria as used by the hadith scholars. This problem, although fundamentally the subject of hadith, in the context of understanding the Qur'an, becomes relevant for the ulumu'l-Qur'an scholars.

This article explores the various methods which the ulumu'l-Qur'an scholars facing this problem, developed. Namely, 'accept-reject', 'select', 'combine' and 'repeated revelation'. Each method will be presented and supported with examples, after which their validity will be evaluated.

Key Words: Revelation, Accept-Reject, Combination, Selection, Repeated Revelation

*) Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Eğitimi Bölümü.

Giriş

Erken dönemlerden itibaren telife konu olan sebab-i nüzûl rivayetleri birçok açıdan Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte zaman zaman tefsir problemlerinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Söz konusu tefsir problemlerinden biri, birden fazla sebab-i nüzûl rivayetinin zikredilmesi durumunda takip edilmesi gereken yöntemdir. Sebab-i nüzûl rivayetleri ulûmu'l-Kur'ân konuları içinde yer almakla birlikte rivayet olması bakımından aslında hadis ilminin kapsamına girmektedir. Çünkü kısaca bir ayetin inişine neden olan soru veya olay şeklinde tarif edilen esbâb-ı nüzûlü bilmenin tek yolu rivayettir. Ne var ki, esbâb-ı nüzûl konusunda nakledilen rivayetlerin tamamı hadis otoritelerinin belirlediği tenkid kriterlerine göre sahih değildir. İçlerinde peygamberin ismet sıfatı ve Kur'ân'ın korunmuşluğu ile bağdaşmayacak kadar vahim uydurma nakiller ile zayıf rivayetler de mevcuttur. Ayrıca kaynaklarda sahih olarak nakledilen bazı rivayetleri birbiri ile karakter, zaman ve mekân bakımından uzlaştırmak da mümkün değildir. İşte bu nedenlerden dolayı ulûmu'l-Kur'ân âlimleri bir ayet ya da bir grup ayet hakkında birden çok olan esbâb-ı nüzûl rivayetlerini değerlendirme noktasında uyulması gereken yöntemleri tespit yoluna gitmişlerdir. İlk olarak söz konusu yöntemler örnekleri ile birlikte ele alındıktan sonra ardından her bir yöntemin geçerliliği değerlendirilecektir.

I. Sebab-i Nüzûl Rivayetlerini Değerlendirme Yöntemleri

Gerek nüzûl sebebine tahsis edilmiş eserlerde, gerekse rivayet ve dirayet yönü ile tefsir literatüründe bir ayetin ya da bir grup ayetin nüzûl sebebi hakkında birden fazla rivayet ile karşılaşmak pek sık görülen durumlardandır. İşte böylesi durumlarda zihinlerde meydana gelen soru işaretlerini gidermek, birbirinden farklı mevcut nakilleri uzlaştırmak ve nüzûl sürecini aydınlatmak vb. gayelerle ulûmu'l-Kur'ân âlimleri dört yöntem tespit etmişlerdir. Bu yöntemler genellikle kabul-red, tercih, cem' (rivayetleri uzlaştırma) ve mükerreren nüzûl (tekrar inme) şeklinde zikredilmiştir.

A) Kabul-Red Yöntemi

Kur'ân'ın belli bir pasajı hakkında aktarılan sebab-i nüzûl rivayetlerinden biri sahih, diğeri ya da diğerleri sahih olmayabilir. Bu durumda sahih olan rivayet kabul, sahih olmayan rivayet ise reddedilir. Böylece çok sayıdaki sebab-i nüzûl rivayeti karşısında yaşanan sorun giderilmiş olur. Bu yöntem klasik (İbn Akîle, 2009: I, 93; Suyûtî, 2006: I, 102) ve modern çalışmalarda (Cerrahoğlu, 1989: 119; Mennâ'u'l-Kattân, 1996: 87-91; Demirci, 2006: 151; Zerkânî, ts.: I, 155-156) aynen benimsenmiş ve isabetli bir metod olarak takdir edilmiştir.

Buna örnek olarak Duhâ Suresi'nin ilk üç ayetinin nüzûlü hakkında nakledilen rivayetleri vermek mümkündür:

Sahihi hadis kaynaklarındaki rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) rahatsızlığı yüzünden birkaç gece kalkmamış. Bunun üzerine bir kadın ona "Ey Muhammed! Şeytanının seni terk etmiş olmasını umarım! Baksana iki üç gecedir sana uğradığını görmüyorum" diye sataşmış. Bunun üzerine Duhâ Suresi'nin baş tarafı nazil olmuştur (Buhârî, ts.: "Tefsir", 93/1; Müslim, 1991: "Cihâd", 115, Ahmed İbn Hanbel, 1992: IV, 312-313).

Büyük hadis otoritelerinden İmam Müslim ve Tirmizî'nin naklettiği rivayete göre ise müşrikler “Muhammed terkedildi.” yaygarasını koparınca Duhâ Suresi'nin baş tarafı inmiştir (Müslim, 1991: “Cihâd”, 114; Tirmizî, ts.: “Tefsir”, 93/1).

Bu iki rivayete paralel olarak bir başka rivayet de Hâkim tarafından nakledilmiştir. Söz konusu rivayette Ebu Leheb'in hanımı Ümmü Cemîl Hz. Peygamber'e (s.a.v.) “Bana öyle geliyor ki arkadaşın seni terk etti” demiş, bunun üzerine Duhâ Suresi'nin ilk bölümü nazil olmuştur (Hâkim, 1990: II, 273).

Biraz önce referans gösterilen hadis otoritelerinin naklettiği rivayetler küçük farklılıklar taşımakla birlikte Hz. Peygamber'in terk edildiğini söyleyenlerin müşrikler olduğu noktasında birleşmektedir.

Aralarında İbn Cerîr'in de bulunduğu rivayet tefsiri kaynaklarında Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) “Öyle tahmin ediyorum ki, Rabbin seni terk etti.” dediği aktarılmıştır (İbn Kesîr, 1993: IV, 558; Mazharî, 1412: X, 285; Taberî, 2000: XXIV, 486; Suyûtî, 2003: XV, 481). Diğer tefsir kaynaklarında yer alan bir başka rivayete göre ise Hz. Peygamber “Rabbim beni terk etti ve bana darıldı.” diyerek eşi Hz. Hatice'ye yakınmış, bunun üzerine de Duhâ Suresi'nin baş tarafı inmiştir (Râzî, 1990: XXXI, 190; Nîsâbü'rî, 1996: XXIX, 116; Âlûsî, 2000: XXX, 525; Âişe Abdurrahman, ts.: I, 23).

Bazı hadis kaynaklarında ise Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hizmet eden Havle'den nakledilen bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre bir enik Allah Resulü'nün (s.a.v.) evine girmiş, sonra yatağın altına girerek orada ölmüş. Dört gün boyunca kendisine vahiy gelmeyen Hz. Muhammed (s.a.v.) ona “Ey Havle! Allah Resulü'nün evinde acaba bir şey oldu da, bu yüzden mi Cebrâîl bana gelmiyor?” diye sormuş. Bunun üzerine Havle evi temizlemeyi düşünmüş, bu vesileyle yatağın altını süpürünce eniği bulup çıkarmış. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yeniden vahiy gelmeye başlamış ve ilk gelen ayetler de Duhâ Suresi'nin baş tarafı olmuştur (Heysemî, 1967: VII, 292; Taberânî, 1984: XXIV, 249; Şeybânî, 1991: V, 586; Çetiner, 2002: II, 954; Bûsîrî, ts.: VI, 301).

Râzî tefsirinde aktardığı rivayete göre Mekkeliler Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında kendi kitaplarında bir bilgi bulunup bulunmadığını öğrenmeleri için Medine'de yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlara bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet Mekke'ye dönünce Yahudilerin yönlendirmelerine uygun biçimde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ashab-ı kehf, Zü'l-Karneyn ve ruhu sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) de “inşallah” demeden bu konuda onlara daha sonra cevap vereceğini söyledi. Ancak bir rivayete göre 40 gün, bir rivayete göre 15, bir başka rivayete göre ise 12 gün vahiy kesildi.¹ Müşrikler bunu fırsat bilip “Muhammed'i Rabbi terk etti.” yaygarasını kopardılar. Bu dönem Hz. Peygamber (s.a.v.) çok zor geçti. Sonunda Cebrâîl kendisine geldi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona çok geciktiğini, neredeyse hakkında su-i zanda bulunacağını ve özlediğini bildirdi. Melek de ona kendisini çok özlediğini, ama görevli bir memur olduğunu, dolayısıyla kendiliğinden gelemeyeceğini

1) Vahyin ne kadar süre ile kesildiği konusunda oldukça fazla görüş bulunmaktadır. Âlûsî bunları dört, on iki, on beş, on küsür, yirmi beş, kırk gün şeklinde verdikten sonra vahye ara verilen dönemin tam olarak sadece Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bilineceğini belirtmiştir. bk. Âlûsî, 2000: XXX, 525.

ifade etti. İşte bu olay üzerine “*Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz*” (Meryem 19/64) ayeti ile “*Allah’ın dilemesine bağlamadıkça (inşâallah demedikçe) hiçbir şey için ‘Bunu yarın yapacağım’ deme.*” (el-Kehf 18/23) ayeti ve Duhâ Suresi’nin baş kısmı nazil olmuştur. (Râzî, 1990: XXI, 204; en-Nisâbüri, 1996: IV, 497; Çetiner, 2002: II, 954).

Âlûsî ve Bursavî’nin bu surenin baş tarafı hakkında senetsiz olarak naklettikleri rivayete göre ise Hz. Osman Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bir salkım üzüm veya hurma hediye etmiş. Hz. Peygamber (s.a.v.) de bunu kendisinden isteyen bir dilenciye vermiş. Hz. Osman dilenciden aynı salkımı satın alıp yine Hz. Peygamber’e (s.a.v.) hediye etmiş. Bu durum üç kez tekrarlanmış. Sonunda Hz. Peygamber o adama “Sen dilenci misin, yoksa tüccar mı?” diye sormuş. Bunun üzerine birkaç gün vahiy kesilmiş, bu sırada Hz. Peygamber (s.a.v.) yalnızlık hissetmiş, müşrikler de onun Rabbi tarafından terk edildiğini söylemiştir. Bunun üzerine surenin baş tarafı nazil olmuştur (Bursavî, 1306: IV, 663; Âlûsî, 2000: XXX, 524; Çetiner, 2002: 954-956).

Görüldüğü gibi Duhâ Suresi’nin ilk üç ayetinin iniş nedeni olarak birbirinden farklı rivayetler nakledilmiştir. Bu rivayetlerin önemli bir kısmı İslam’ın ilk yıllarında Hz. Peygamber (s.a.v.) ile müşrikler arasındaki mücadeleyi yansıtan türden olup Mekkelilerin Allah Resûlü’ne (s.a.v.) yönelik sergiledikleri çeşitli muhalefet türlerinden sataşma, yıpratma ve karalamaya paralellik göstermektedir. Diğer rivayetler ise bu yöntemler değerlendirilirken yorumlanacaktır.

B) Tercih Yöntemi

Kaynaklarda bazen bir ayetin ya da ayet grubunun sebab-i nüzûlü hakkında birden çok sahih rivayet nakledildiği görülmektedir. Bu durumda İslam bilginleri rivayetin birini kabul, diğerini ya da diğerlerini reddetme yerine bir rivayeti diğerine tercih etme yolunu izlemişlerdir. Bu durum doğal olarak onların tercih kriterleri geliştirmelerine neden olmuştur. Söz konusu tercih kriterlerini de rivayetin geçtiği kaynak, râvinin durumu ve rivayetin lafzı belirlemiştir. Âlimler eğer bir rivayet Buhârî’nin “Sahîh”inde geçiyorsa, onu diğer kaynaklarda geçen rivayete tercih etmişlerdir. Sebeb-i nüzûl rivayetinde râvi nüzûle tanık olmuş ya da kendisi hakkında Kur’ân indiğini beyan etmişse bu rivayetin de diğer rivayetlere tercih edileceği ifade edilmiştir (Cerrahoğlu, 1989: 116; Suyûtî, 2006: I, 104-105; Demirci, 2006: 151; İbn Akîle, 2009: I, 90; Zerkânî, ts.: I, 156-158). Bazı ulûmu’l-Kur’ân âlimleri tarafından müstakil bir kriter olarak zikredilen “esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin sigasına dikkat etmek” esasında bir tercih kriteridir. Bu nedenle bu çalışmada müstakil bir yöntem olarak zikredilmek (Subhî Sâlih, 1988: 141-142; Suyûtî, 2006: 101-102; İbn Akîle, 2009: I, 89) yerine tercih kriterleri arasında değerlendirilmiştir.

İslam dünyasında sıhhat bakımından büyük kabul görmüş Buhârî’nin “Sahîh”i ile Müslim’in “Sahîh”inin de aralarında bulunduğu hadis kaynaklarında İsrâ Suresi’ndeki rûh ayeti ile ilgili İbn Mes’ûd’dan nakledilen bir rivayet vardır. Söz konusu rivayete göre İbn Mes’ûd Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte Medine’de yürürken bir Yahudi topluluğun yanına gelmişler. Yahudilerin ruhu sormaları üzerine Allah Resûlü’nde vahiy anında görülen durumlardan biri gerçekleşmiş ve “*Bir de sana ‘rûh’ hakkında soru sorarlar. De*

ki: Rûh Rabbimin bileceği işlerdendir. Size sadece az bir ilim verilmiştir.” (el-İsrâ 17/85) ayeti nazil olmuştur (Müslim, 1991: “Sıfatu’l-münâfikûn”, 32, 34; Ahmed İbn Hanbel, 1992: I, 390, 410, 445; Buhârî, ts.: “İlim”, 47; “Tefsir”, 17/13; “el-İ’tisâm”, 3; “Tevhîd”, 28, 29).

Bu ayetin nüzûl sebebi hakkında hadis kaynaklarında İbn Abbâs’tan nakledilen bir başka rivayet daha vardır. Söz konusu rivayete göre Mekkeliler Hz. Peygamber’e yöneltmek için Yahudilerden soru istemişler, onlarda müşriklere Allah Resulü’ne (s.a.v.) ruhu sormalarını tembihlemişlerdi. İşte bunun üzerine İsrâ Suresi’ndeki rûh ayeti nazil olmuştur (Nesâî, 1991: VI, 392; Ahmed İbn Hanbel, 1992: I, 259; İbn Hibbân, 2010: I, 301; Tirmizî, ts.: “Tefsîr”, 17; Taberânî, ts.: VIII, 73).

Her iki rivayet dikkatle incelendiği zaman şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Birinci rivayetin ravisi İbn Mes’ûd, ayetin sebab-i nüzûlü olarak nakledilen olayın şahididir. Yahudilerin sorusu üzerine Hz. Peygamber’de (s.a.v.) gözlemlendiği durumdan ona vahiy geldiğini anlamıştı. Buna göre ayet Medenîdir. İkinci rivayete göre ise ayet Mekke’de inmiştir (Suyûtî, 2006: I, 105). Ayrıca İbn Abbâs nüzûl sebebine tanık olmamıştır. Bir diğer husus da İbn Abbâs Mekke’de olayları anlayacak ve rivayette bulunacak yaşta değildi (İbn Hacer, 1412: IV, 103). Böylece tercih sebeplerinden biri; nüzûle şahit olanın rivayetini diğerine tercih etme gerçekleşmiş oldu. Bu rivayetlerde tercih nedenlerinden ikincisinin; Buhârî’de olanın diğerlerine tercih edilmesi ilkesinin de gerçekleştiği görülmektedir.

Tercih kriterlerinden bir diğeri de yukarıda ifade edildiği gibi rivayetin lafzını dikkate almaktır: Kur’ân ilimleri kaynaklarında ayetlerin sebab-i nüzûlünü anlatan sözcükler dikkate alınmış, bazılarının ayetin sebab-i nüzûlü konusunda doğrudan bilgi verdiği ifade edilirken, bazılarının ise ayetin, sebab-i nüzûl olarak nakledilen rivayeti kapsadığı anlamına geldiği belirtilmiştir. Zerkeşî sahabe ve tabiûnun *نزلت هذه الآية في كذا*/Bu ayet şu konuda indi ifadesi ile ayetin söz konusu konuyu içine aldığı ifade etmeyi bir gelenek haline getirdiklerini ifade etmiştir (Zerkeşî, 1990: I, 126). Bu tespit İbn Teymiyye (İbn Teymiyye, 1995: 47), Suyûtî (Suyûtî, 2006: I, 101) ve daha başka âlimler tarafından da aynen dile getirilmiştir (Cerrahoğlu, 1989: 119; İbn Akîle, 2009: I, 89; Zerkânî, ts.: I153-154; Sâbûnî, ts.: 35). Bundan dolayı âlimler sebab-i nüzûl kriterleri için lafızları esas almışlar; *وكذا سبب نزول هذه الآية كذا*/Bu ayetin sebab-i nüzûlü şudur şeklinde ravinin sebep lafzı ile birlikte açıkça nüzûl sebebini beyan etmesi ve ta’kîbiyye fâ’sının n-z-l kökünden türemiş kelimelerin başına gelmesi gibi kalıplar itimat edilmesi gereken ifadeler olarak değerlendirilmiştir (Cerrahoğlu, 1989: 118; Sâbûnî, ts.: 35).

Sözgelimi Buhârî’nin “Sahîh”inde İbn Ömer’den naklettikleri rivayete göre “*Kadınlar sizin için bir tarladır.*” (el-Bakara 2/223) ayeti kadınlarla ters ilişkiye girmek konusunda inmiştir (Buhârî, ts.: “Tefsîr”, 2/39). Buhârî ve Müslim’in de aralarında bulunduğu hadis otoritelerinin Câbir’den nakledilen rivayete göre ise bu ayet, hanımlara arka taraftan yaklaşp ön tarafı ile birlikte olma durumunda çocuğun şaşı doğacağına dair Yahudilerin yanlış inancı üzerine inmiştir (Beyhakî, 1347: VII, 301-302; İbn Mâce, 1988: “Nikâh”,

29; Müslim, 1991: “Nikâh”, 117, 118; Ebû Dâvûd, 1998: “Nikâh”, 44, 45; Buhârî, ts.: “Nikâh”, 117; “Tefsîr”, 2/39).

Buhârî'nin İbn Ömer'den naklettiği rivayet “أنزلت في كذا وكذا/Bu ayet şu şu konuda indirildi”, Câbir'den naklettiği rivayet ise “فنزلت/Bunun üzerine ayet indi.” şeklindedir. Dolayısıyla ulûmu'l-Kur'ân âlimlerinin geliştirdiği tercih yöntemine göre Câbir rivayetinin İbn Ömer rivayetine öncelenmesi gerekir.

C) Cem' Yöntemi

Bir ayet ya da ayet grupları hakkında birden fazla sebab-i nüzûl rivayeti nakledildiği durumlarda bazen rivayetlerin hepsi sahih olabilir ve aralarında birini diğerine ya da diğerlerine tercih edecek nedenler bulunmayabilir. Bu durumda nüzûl sebebi rivayetlerinin gerçekleştiği zamana bakılır. Eğer rivayetler nüzûl sebebinin birbirine yakın zamanda gerçekleştiğini gösteriyorsa, ayetin nüzûl sebebinin birden fazla olduğuna karar verilerek rivayetler uzlaştırılmış ve değerlendirilmiş olur (Cerrahoğlu, 1989: 119; Suyûtî, 2006: I, 105; Demirci, 2001: 9; Demirci, 2006: 151-152).

Buhârî ve diğer hadis âlimlerinin İbn Abbâs'tan naklettikleri rivayete göre Hilâl İbn Ümeyye, Hz. Peygamber'in yanında eşini Şerîk İbn Sehmâ ile zina etmekle suçlamıştır. Hz. Peygamber de ondan delil getirmesini aksi takdirde kendisinin cezaya çarptırılacağını beyan etmiştir. Eşini zina halinde gören kimsenin delil getirmesinin zor olduğu bu durumda, daha önceden belirlenmiş özel bir uygulama yoktu. Hilâl'in yaşadığı bu problem Nûr Suresi'nde liân ayetleri olarak bilinen Kur'ân pasajının inmesi ile çözümlenmiş oldu (Beyhakî, 1347: IV, 642; İbn Mâce, 1988: “Talak”, 27; Ebû Dâvûd, 1998: “Talak”, 27, 28; Buhârî, ts.: “Şehâdât”, 21, “Tefsir”, 24/3).

Yine Buhârî'nin ve aralarında Müslim'in de bulunduğu hadis âlimlerinin Sehl İbn Sa'd'dan naklettikleri rivayete göre Uveymir, Âsım İbn Adıyy'den kendisi için Hz. Peygamber'e gidip birinin eşiyle birlikte yakaladığı adamı öldürmesi durumunda kendisine ne yapılacağını sormasını istemiş. Âsım da onun bu isteğini yerine getirince Hz. Peygamber'in kınaması ile karşılaşmış. Âsım'dan bu haberi alan Uveymir aynı soruyu sormak için Hz. Peygamber'in yanına gitmiş. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona “Senin ve eşin hakkında Kur'ân indirildi” buyurmuş. Bu rivayette onlar hakkında indiği belirtilen Kur'ân pasajı liân ayetleridir (Beyhakî, 1347: VII, 629, 630, 631, 632; Dârakutnî, 1966: III, 272; Taberânî, 1984: VI, 80; İbn Mâce, 1988: “Talak”, 27; Müslim, 1991: “Liân”, I, Dârimî, 1991: “Nikâh”, 39; İbn Hanbel, 1992: V, 335, 338, Buhârî, ts.: “Tefsir”, 24/1).

Bu iki rivayette olayın kahramanlarının ismi geçmektedir. Liân ayetinin sebab-i nüzûlü olarak zikredilen bir başka rivayete göre ise tarafların ismi belirtilmeden ensardan birinin bir Cuma gecesi Mescid-i Nebi'de eşini zina ederken yakalayan kimsenin yaşayacağı ihtimalleri zikretmiş ardından Hz. Peygamber'e gelip bunun hükmünü sormuş ve bunun üzerine liân ayetleri nazil olmuştur (Müslim, 1991: “Liân”, 10).

Kaynaklarda bu üç rivayetin dışında liân ayetlerinin sebab-i nüzûlü olarak son derece tuhaf bir başka rivayet daha zikredilmiştir. Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber

Hiz. Ebu Bekir'e ve Hiz. Ömer'e eşlerini bir başkası ile birlikte yakaladıkları zaman ne yapacağını sormuş, onların cevaplarından sonra da bu ayetler inmiştir (İbn Kesîr, 1998: VI, 18; Bezzâr, 2004: VII, 343). Heysemî bu rivayetin senedindeki ravilerin sika olduğunu beyan etmiştir (Heysemî, 1967: VII, 177).

Özetle liân ayeti olarak bilinen ayetlerin Hilâl, Uveymir, ensardan biri ve Hiz. Peygamber'in Hiz. Ebu Bekir ile Hiz. Ömer'e yönelttiği soru üzerine indiğini gösteren rivayetler nakledilmiştir.

D) Mükerreren Nüzûl Yöntemi

Bir âyetin ya da bir grup ayetin sebab-i nüzûlü olarak nakledilen rivayetler sahih olmakla birlikte tercih ve cem' yöntemini işletmenin imkânsız olduğu durumlarda söz konusu Kur'ân pasajının tekrar indiği görüşü benimsenmiştir (Cerrahoğlu, 1989: 119; Suyûtî, 2006: I, 106; Demirci, 2001: 9; Demirci, 2006, 152). Hatta *ulûmu'l-Kur'ân* konusunda büyük otoritelerden Zerkeşî (ö. 794) meşhur eseri "*el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserinde bu konuyu ayrı bir başlık altında ele almıştır (Zerkeşî, 1990: I, 123-126). Olaylar arasındaki zaman farkı bu yöntemin benimsenmesine neden olmuştur. Bir başka ifade ile sahih olduğu belirtilen sebab-i nüzûl rivayetleri arasında zaman farkı olmasaydı âlimler cem' yöntemini işletip bu yönetime ihtiyaç duymayacaklardı.

Buhârî ve Müslim'in de aralarında bulunduğu hadis âlimleri tarafından İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayete göre bir hanımla uygunsuz davranışlarda bulunan biri Hiz. Peygamber'e gelip durumunu arz etmiş ve bunun üzerine "*Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir.*" (Hûd 11/114) ayeti inmiştir (Beyhakî, 1347: I, 188, III, 393, VIII, 552; İbn Mâce, 1988; "İkâmetu's-salavât", 193, "Zühd", 30; Müslim, "Tevbe", 39, 42; Ahmed İbn Hanbel, 1992: I, 386, 430; Ebû Dâvûd, 1998: "Hudûd", 32; Buhârî, ts.: "Mevâkîtu's-salât", 4, "Tefsir", 11/6; Tirmizî, ts.: "Tefsir", 11). Ayrıca bu rivayet Muâz İbn Cebel ve olayın kahramanı Ebu'l-Yeser tarafından da nakledilmiştir (Tirmizî, ts.: "Tefsir", 11). Burada referans gösterilen rivayetlerde farklılıklar olmakla birlikte rivayetin özü yukarıda özetlendiği şekildedir. Tefsir kaynaklarındaki rivayetler de farklılıklar arz etmekle birlikte bu özden uzaklaşmamaktadır (Çetiner, 2002: I, 505-507). Zerkeşî Hûd Suresi'nin Mekke'de indiği konusunda ittifak olduğunu ifade ederek bu ayetin ilki Mekke'de ikincisi de Medine'de olmak üzere iki defa indiğini ifade etmiştir (Zerkeşî, 1990: I, 123-124).

Mükerrer nüzûl yöntemini işletmede farklı rivayetlerin yanı sıra müfessirlerin bir ayetin Mekkî veya Medenî olduğu konusundaki kanaatleri de önem arz etmiştir.

II. Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerini Değerlendirme Yöntemlerinin Kritiği

Araştırmanın bu bölümünde daha önce örnekleri ile birlikte verilen sebab-i nüzûl rivayetlerini değerlendirme yöntemlerinin ne derece tutarlı olduğu ve müfessirler tarafından ne oranda dikkate alındığı konusu üzerinde tek tek durulacaktır.

A) Kabul-Red Yönteminin Kritiği

Daha önce sebab-i nüzûlün bilinmesinin rivayete bağlı olduğu ifade edilmişti. Rivayetlerin sıhhat durumunun net biçimde ifade edilmesi durumunda en geçerli yöntem kabul-red yöntemi olur. Ancak bu yöntemin en temel problemi bütün rivayetlerin sıhhatinin tespit edilmemiş olması; rivayetlerin sıhhatinin bir otoriteden diğerine göre değişiklik arz etmesi ve bazı otoriteler tarafından bir konuda uzlaştırılması zor ya da mümkün olmayan rivayetlerin sahih olduğunun belirtilmesidir. Esasında nüzûl ortamına ışık tutan rivayetlerin karakter, zaman ve olay bakımından birbiri ile çelişmemesi gerekmektedir. Fakat bir ya da birden fazla Kur'ân ayeti hakkında nakledilen nüzûl rivayetleri bazen birbiri ile bu açılardan çelişmektedir. Bu rivayetlerin sahih kaynaklarda yer alması da doğru sebab-i nüzûlü tespit konusunda işi zorlaştırmaktadır.

Yukarıda Duhâ Suresi'nin baş tarafı hakkında nakledilen sebab-i nüzûl rivayetlerine yer verilmişti. Suyûtî kabul-red yöntemini anlattıktan sonra verdiği örnekler arasında söz konusu surenin baş tarafı hakkında zikredilen rivayetlerden ikisini verip, bunlardan Buhârî ve Müslim tarafından nakledilen rivayetin sahih olması dolayısıyla esas alındığını ifade etmiştir. Yatağın altında ölü köpek yavrusunun bulunması nedeniyle vahyin kesildiğine dair rivayetin ise makbul olmadığını belirtmiştir. Surenin baş tarafı hakkında nakledilen diğer rivayetlere ise hiç temas etmemiştir (Suyûtî, 2006: I, 102-103). Dolayısıyla tefsir kaynaklarında bu surenin baş tarafının müşriklerin Medine'deki ehl-i kitaptan aldıkları soruları Hz. Peygamber'e yönelmeleri, Hz. Osman'ın anlattığı olay, Hz. Hatice'nin Peygamber'in terk edildiğini söylemesi ve Hz. Peygamber'in eşine Rabbinin kendisini terk ettiğinden yakınması sonucu indiğini gösteren rivayetleri değerlendirmeye tabi tutmamıştır.

Hadis kaynaklarında aktarılan makbul rivayetler küçük farklar taşımakla birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.v.) terk edildiğini söyleyenlerin müşrik kesim olduğu konusunda birleşmektedirler. Hz. Peygamber'e sataşanlar arasında başından beri Kur'ân çağrısına şiddetle muhalefet eden ve ayetler tarafından cehennem ile tehdit edilen Ebu Leheb'in hanımının ön plana çıkması ise yadırganamayacak bir durumdur. Hasılı manen rivayetin caiz olduğu hadis ilminde bu tür farklılıkları anlayışla karşılamak mümkündür.

Yatağın altında ölen köpek yavrusu yüzünden vahyin kesintiye uğradığını ileri sürmek ise son derece vahimdir. Küçük bir odada köpek ölüsünün yayacağı koku dikkate alınınca bu rivayetin hadis otoriteleri tarafından yapılan senet tenkidine² gerek kalmadan elenmesinin mümkün kılar. Bu surenin baş tarafının Müşriklerin ehl-i kitaptan aldıkları soruları Hz. Peygamber'e yönelmeleri sonucu indiğini ifade eden rivayet ise bütün fetret-i vahiyleri bir olarak görmenin sonucudur. Oysa peşinden Duhâ Suresi'nin baş tarafının indiği fetret-i vahiy İslam'ın ilk yıllarında yaşanırken, Kehf Suresi'ndeki ayetin işaret ettiği fetret-i vahiy ise daha ileriki dönemlerde; müşrikler ile Müslümanlar arasındaki tartışmaların ve mücadelenin kızıştığı dönemlerde gerçekleşmiştir.

2) İbn Hacer bu rivayetin senedinde bilinmeyen bir ravi olduğunu belirterek Buhârî'deki rivayetin esas alınacağını ifade etmiştir. bk. İbn Hacer, 1379: VIII, 710.

Duhâ Suresi'nin baş tarafının Hz. Hatice'ye isnat edilen söz üzerine indiğini söylemek ise, Hz. Hatice'nin vahyin başlangıcından kendi vefatına kadar Hz. Peygamber'in yanında yer alıp onu teselli edip desteklemesi şeklinde ortaya çıkan emsalsiz tavrını göz ardı etmekten kaynaklanmaktadır.

Bu surenin baş tarafının Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözü üzerine indiğini gösteren rivayet ise bu konudaki en tuhaf rivayettir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilk andan itibaren Allah ve vahiy karşısında sahip olduğu tutum ve kulluk bilinci bunu reddetmek için yeterlidir. Üstelik bu söz peygamberlerin genel vasıfları ile de çelişmektedir.

Bu örnekte de görüldüğü gibi sahih rivayeti metin ve senet tenkidine tabi tutmak suretiyle diğerinden veya diğerlerinden ayırt etmek mümkündür. Bunu hadis, tefsir, siyer ve diğer alanlarda telif edilmiş kaynaklarda geçen bütün sebab-i nüzûl rivayetlerine tatbik etmek ise büyük bir emeği ve geniş çaplı bir araştırmayı gerektirmektedir. Ebû Abdîrrahmân Mukbil İbn Hâdî el-Vâdî'nin "*es-Sahihu'l-müsned min esbâbi'n-nüzûl*" adlı çalışması sahih rivayetleri bir arada vermeye yönelik olsa da bu alanda boşluğu dolduracak ya da en azından doldurmaya büyük oranda yardımcı olacak türden bir eser değildir (bk. Vâdî'î, 1987.)

Bu yöntemin geçerli ve yararlı bir yöntem olduğu konusunda herhangi bir itiraz düşünmek mümkün değildir. Ancak bu yöntemin asırlar öncesinde tespit edilmesine karşın daha sonraki tefsir kaynaklarında buna pek de riayet edilmediği görülmektedir (Âlûsî, 2000: XXX, 525; Kâsımî, 2003: IX, 391). Müfessirler bu yöntemi işletmek yerine tefsirine yöneldikleri ayetin sebab-i nüzûlü hakkında nakledilen rivayetlerin tamamını veya bir kısmını sıralamakla yetinmişlerdir.

B) Tercih Yönteminin Kritisizliği

Makalenin giriş kısmında esbâb-ı nüzûl bilgilerinin rivayet olması dolayısıyla hadis ilminin kapsamına girdiği ifade edilmiştir. Daha net ifade ile bu konu, hadis literatüründe rivayetlerin birbirleri ile ilişkisinden doğan ve makbul bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbul bir veya bir çok hadise, yahut öteki delillere, görünürde veya gerçekte manen muhâlif olmasından ve bu muhalefetin giderilmesi yollarından bahseden "*Muhtelifu'l-hadis*" (Çakan, 1982: 34; Ayrıca bk. İbn Hacer, 1992: 58-59) ilminin konusudur. Hadis literatüründe büyük bir öneme sahip olan, tarihi kökleri İmam Şâfi'ye, hatta İmam Muhammed'e kadar uzanan (Aktepe, 2006: 55) bu ilim bazı kitapların bir bölümünü oluştururken (İbn Hacer, 1992: 58-59), bazı kitapların da müstakil konusu olmuştur. Hadisler arasındaki ihtilafın çözümünü gerçekleştirmek için öne sürülen yöntemler cumhura, Hanefilere ve hadisçilere göre üç kategoriye ayrılmıştır. Cem ve telif, tercih, nesh ve tevakkuf şeklinde sıralanan cumhurun sistemi ile cem' ve telif, nesh, tercih ve tevakkuf şeklinde sıralanan hadisçilerin sisteminde cem' yöntemi tercih yönteminden önce gelmektedir. Söz konusu iki sistemde tercihin cem'den sonra hiyerarşideki yeri değişmektedir. Sadece Hanefilerin sisteminde tercih kendisine cem'den önce yer bulmuştur (Çakan, 1982: 169-170). Farklı sebab-i nüzûl rivayetleri karşısında izlenilecek yöntemleri sıralarken tercih yöntemini en sona bırakan Subhî Sâlih (Subhî Sâlih, 1988: 142-145) hariç ulûmu'l-Kur'ân kitaplarında tercih yöntemi kabul-red yönteminden sonra ikinci sıradaki yerini

almıştır. Burada hadisçilerin ve cumhurun sistemine aykırı, Hanefilerin yaklaşımına yakın bir uygulamanın olduğu görülmektedir.

Tercih yönteminin temelinde hadis otoritelerinin sahih olduğunu açıkladıkları rivayetlerin sıhhatini sorgulamadan kabul etme düşüncesi yatmaktadır. Bu düşünce, sahih olduğu beyan edilen iki zıt rivayet arasında kabul-red yöntemini işletmemek için tercih kriterlerinin geliştirilmesine neden olmuştur. Bu kriterlerden ilki yine hadis âlimlerine göre şekillenmiş, buna göre yine onların kaynakları sıhhat bakımından değerlendirmelerinde en üst noktada yer alan Buhârî'nin "Sahîh"i ön plana çıkmıştır. İkinci kriter; olayın şahidinin veya bizzat kahramanının anlattığı rivayetin başkasına tercihi ise gerçekten önem arz etmektedir. Bu kriterler içinde problemlili olan, sahabe döneminden itibaren bütün müfessirlerin ve ravilerin aynı sebab-i nüzûl ifadelerine aynı anlamı yükleyerek kullandıkları varsayımına dayalı lafız kriteridir.

Bu yöntemde tercih edilmeyen rivayetin sahih olarak kalmasının ne anlama geldiği veya sahih bir rivayetin tercih edilmemesinin ne derece doğru olduğu ya da bu tür tercihlerin hadisçilerin sıhhat kriterlerine gölge düşürüp düşürmeyeceği açıklığa kavuşturulmamıştır.

Makalenin birinci bölümünde verilen örneğe dönülecek olursa, İsrâ Suresi'ndeki rûh ayetinin Buhârî ve Müslim'de geçen sebab-i nüzûlü olayın görgü tanığı İbn Mes'ûd'dan nakledilmektedir. Dolayısıyla İbn Mes'ûd rivayeti İbn Abbâs rivayetine tercih edilmiştir. Tercih kurallarından ilk ikisi burada işlemiştir. Ancak müfessirlerin buna riayet etmedikleri görülmektedir. Söz gelimi İbn Kesîr tefsirinde bu ayetin Mekki olan bir surede yer almasını dikkate alarak bu ayetin iki defa inmiş olabileceğini veya Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine sorulan bir soruya daha önce inen bir ayet ile cevap verdiğini ifade etmiştir (İbn Kesîr, 1998: III, 64).

Sebab-i nüzûl rivayetleri değerlendirilirken ayetin bağlamının da dikkate alınması gerekir. Derveze tam da bu noktadan hareketle Medine'de yahudilerin Hz. Peygamber'e yönelttikleri sorunun cevabı ile birlikte Mekki inkârcıların davet karşıtı tutumlarını anlatan bir bağlam içinde Mekki bir sureye yerleştirmesinde bir hikmet ve uygunluk göremediğini beyan etmiştir. Mükerreren nüzûl teorisini de kabul etmeyen Derveze iki sahih rivayeti İbn Kesîr'in dile getirdiği yöntemlerden biri ile uzlaştırma cihetine gitmiştir. Ona göre ayet Mekke'de inmekle birlikte aynı soru Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Medine'de Yahudiler tarafından tekrar sorulmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) daha önce inen ayeti cevap olarak okumuştur (Derveze, 1383: III, 426). Derveze'nin çözüm yolunun İbn Mes'ûd rivayetinin lafızlarını dikkate almamaya dayandığı ortadadır. Çünkü rivayetin lafzından Hz. Peygamber'e yeni bir vahiy geldiği anlaşılmaktadır. Rivayetin bu yönünü göz ardı etmeyen Suyûtî ise tercih ve mekerraran nüzûl görüşünden kurtulmak üzere yine salt olasılığa dayalı bir düşünce geliştirmiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahiy gelir umudu ile başını göğe çevirmesini bu konuda ilave bir açıklama beklentisi ile izah etmeye çalışmıştır. Bunun doğru olmama ihtimalini de göz önüne alarak Buhârî'de geçen ve olayın görgü tanığı olan İbn Mes'ûd'dan gelen rivayetin İbn Abbâs'tan gelen rivayete önceleneceği görüşünü beyan etmiştir (Suyûtî, 1990: 234).

Tercihkriterlerinden lafzadikkatedilmesi meselesine gelince bu konu oldukça tartışmaya açıktır. Zira bu kriter sahabe döneminden itibaren sebep-i nüzûl ile ilgilenen herkesin aynı kalıplara aynı manaları yüklemesini zorunlu kılmaktadır. Oysa elimizde bunu destekleyecek herhangi bir bilgi mevcut olmadığı gibi kaynaklarda bunun aksini gösteren tercihler de söz konusudur. Söz gelimi Buhârî'nin "Sahîh"inde Hûd Suresi'nin 114. ayeti hakkında nakledilen sebep-i nüzûl rivayeti şöyledir: *عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَجُلًا أَصَابَ مِنْ امْرَأَةٍ قُبْلَةً فَأَتَى ذَلِكَ لَهُ فَأَنْزَلَتْ عَلَيْهِ { وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْبِنَنَّ } { ذَكَرَى لِلذَّاكِرِينَ }* Dikkat edilecek olursa burada n-z-l maddesinin başında fâ harfi bulunmaktadır (Buhârî, ts.: "Tefsir", 11/6). Ancak aynı olay kaynaklarda bağlamın esas alınması durumunda farklı kanaate ulaşmaya götürecek tarzda geçmektedir. Mesela bu ayetin nüzûlü bazı kaynaklarda

{ فَقَالَ (رسول الله) رَدُوهُ عَلِي فَرَدُوهُ عَلَيْهِ فَقَرَأَ عَلَيْهِ { وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ } şeklinde yer almaktadır (Ahmed İbn Hanbel, 1992: I, 449; Abdurrezzâk İbn Hemmâm, 1999: II, 201). Burada n-z-l kökünden herhangi bir kelime kullanılmadığı gibi Hz. Peygamber'in bu ayeti ona okuduğu ifade edilmektedir. Bu da gösteriyor ki, raviler ve müfessirler arasında bu konuda bir ittifakın olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bununla birlikte ulûmu'l-Kur'ân kaynakları bu konuda Bakara Suresi'ndeki anılan ayetin nüzûl sebebinin vermekte ittifak etmişlerdir. Esasında burada tartışmalı lafızdan hareketle tercih kriterini işletmek yerine konuyla ilgili diğer rivayetler ile ayetin bağlamını ve ruhunu esas alarak kabul-red yöntemini işletmek mümkündür. Nitekim İbn Abbâs da bunu yapmış, bu konuda İbn Mes'ûd'u eleştirmiş ve onun yanıldığını açıklamıştır (İbn Hacer, 2007: VIII, 576-580). Ayetin indiği tarihi bağlam dikkate alınınca bu ayetin Yahudi kültüründen etkilenen Ensar ile evlenen Mekkeliler hakkında indiği anlaşılmaktadır.³ Ayrıca Yahudi kültüründe kadının arka tarafının algılanması ile zihâr âdeti arasında kurulan ilişki de bu etkileşimi desteklemekte ve ayetin nüzûl nedeninin Câbir rivayeti ile izah edilmesinin daha uygun olduğunu göstermektedir (İbn Âşûr, XXVIII, 11, 13). Üstelik İbn Mes'ûd rivayetini tefsir olarak kabul etmek mana bakımından da mümkün görünmemektedir. Ters ilişkiyi tecviz eden bu rivayetin ayetin ruhu, bağlamı ve diğer rivayet ile uyum içinde olması mümkün değildir. Dolayısıyla böyle bir rivayeti senet bakımından kuşku götürmemesi durumunda sahabenin Kur'ân'ı yanlış anlaması ile izah etmek daha mantıklı görünmektedir.

Birden çok nüzûl sebebi karşısında yaşanan problemi çözmek için geliştirilen tercih yönteminde üzerinde durulmayan bir sorun daha vardır. O da tercih kriterlerinin çelişmesi durumunda izlenilecek yöntemin tespit edilmemesidir. Söz gelimi Tevbe Suresi'nin 113. ayeti hakkında mükerrer indiği iddiasının dile getirileceği kadar çok sebebi nüzûl nakledilmiştir. Ancak burada çok farklı bir durum söz konusudur. Şöyle ki; ayetin Buhârî ve Müslim rivayetinde Ebu Talib'in vefatı sırasında yaşananlar üzerine indiği (Müslim,

3) Yahudilerin bu bätül inancı, Medinelilerin onlardan etkilenmeleri ve bu etkilenmenin Medine toplumunda yol açtığı ihtilaf için bk. Aldemir, 2010: 120-123.

1991: “İmân”, 39; Buhârî, ts.: “Cenâiz”, 80, “Tefsîr”, 9/16, 28/1), Tirmizî, Ahmed İbn Hanbel ve Hâkim’in rivayetinde müşrik anne-babası için bağışlanma dileyen ismi belirtilmeyen bir sahâbi hakkında indiği (Hâkim, 1990: II, 306; Ahmed İbn Hanbel, 1992: I, 130; Tirmizî, ts.: “Tefsîr”, 9.), Ahmed İbn Hanbel, Taberânî, İbn Merdûye, Hâkim ve Beyhakî rivayetine göre Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Hz. Peygamber’in annesine dua etmek için Allah’tan izin istemesi üzerine indiği ifade edilmiştir (Suyûtî, 1990: 206-207). İlk etapta Buhârî ve Müslim rivayetinin diğerlerine önceleneceği söylenerek tercih yöntemini işletme yoluna gidilebilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. O da Hâkim ve Beyhakî’nin rivayetinde râvi İbn Mes’ûd, Ahmed İbn Hanbel ve İbn Merdûye rivayetinde râvi Büreyde olayın şahididir. Buhârî ve Müslim rivayetinde ise râvi Saîd İbnü’l-Müseyyeb’in babasıdır. Dolayısıyla tercih yöntemi içinde iki kriter birbiri ile çelişmektedir. Kaynaklarda bu durumda izlenmesi gereken yol hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Böylesi durumlarda izlenmesi gereken yolun belirlenmemesi tercih yönteminin eksiklerinden biridir.

C) Cem’ Yöntemini Kitiği

Cem’ yöntemi sahih olarak nakledilen ve içlerinden birini diğerine ya da diğerlerine tercih etmeyi gerektiren bir neden bulunmayan rivayetler için söz konusudur. Esasında sebeb-i nüzûl olarak nakledilen olaylar tek tek ele alınıp, olayın kahramanlarının Müslüman olma, vefat etme tarihlerine bakma, varsa görgü tanıklarının görüşlerine müracaat etme vb. gibi hâricî nedenler göz önüne alınarak cem’ yöntemine ulaşılmamıştır. Bunun yerine söz konusu rivayetlerin sıhhati konusunda söylenenleri aynen kabul edip rivayetleri uzlaştırma yoluna başvurulmuştur. Dolayısıyla bu yöntemin de temelinde rivayetlerin sıhhati konusunda bir güven duygusu yatmaktadır. Şunu mutlaka ifade etmek gerekir ki; teorik olarak aynı anda ya da çok yakın aralıklarla gerçekleşen birden çok olayın peşinden bir ayetin inmesi mümkündür. Burada problemlili olan söz konusu olayların ayetin inişinden kısa zaman içinde meydana geldiğini kanıtlayacak hâricî delillerin bulunup bulunmadığı konusudur.

Ulûmu’l-Kur’ân kaynaklarının sebebini teaddüdü olarak ifade ettikleri cem’ yöntemine verdikleri örnekte Hilal ve Uveymir hakkında gelen rivayetler yer almaktadır. Ne yazık ki anılan kaynaklar bu iki sahâbînin söz konusu olmadığı; biri Müslim’in “Sahih”inde olmak üzere diğer iki rivayeti değerlendirmeye bile almamışlardır. Müslim’deki rivayetin değerlendirmeye tabii tutulmamasının en önemli nedeni Hilâl ve Uveymir’in ensardan olmasıdır. Diğer rivayete gelince esasında toplum içinde bu tür konuların konuşulmasından hoşlanmayan bir peygamberin en yakın iki arkadaşına, hatta kayınpederleri konumunda olan iki güzide sahâbiye bu şekilde sorular yöneltmesi onun peygamberlik vasfı ile pek uyumsuzdur.

Liân ayetlerinin Hilâl hakkında indiğini, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Uveymir hakkında indiğini ifade etmesinin ise tefsir olarak değerlendirilebileceğini söylemek esasında iki rivayet arasında bir tercihte bulunmaktır. Ancak bu tercihi de haklı kılacak geçerli bir delil görünmemektedir.

Liân ayetleri hakkında tespit edilen dört farklı rivayetin ortak noktası kadının başka bir erkekle birlikte olarak kocasını aldatmasıdır. Mezkur nedenlerden dolayı indiği ifade edilen ayetlerin medenî olduğu dikkate alınca bu durum, Medine toplumunda kadınların kocasını aldatmasının, bir anda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) birden fazla problem iletilecek kadar ya da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de aralarında bulunduğu insanların bunu sohbet konusu yapmasına varacak kadar yaygın bir problem olduğu izlenimini vermektedir. Gerek Arap toplumunun yapısını gerekse İslami değerleri ve Hz. Peygamber'in on yıla yakın Medine'deki eğitim faaliyetlerini dikkate alınca bunun bir gerçek olduğunu düşünmek oldukça zordur. Rivayetleri koruma refleksinin etkisi ile söz konusu ayetlerin her iki sahâbî hakkında birden indiği belirtilmiştir.

D) Mükerreren Nüzûl Yönteminin Kitiği

Makalenin birinci bölümünde ifade edildiği üzere bir âyetin ya da bir grup ayetin sebab-i nüzûlü olarak nakledilen rivayetler sahih olmakla birlikte tercih ve cem' yöntemini işletmenin imkânsız olduğu durumda söz konusu Kur'ân pasajının tekrar indiği görüşü benimsenmiştir. Bu yöntem de rivayetlerin sıhhatine ilişkin ön kabule dayanmakla birlikte tercih ve cem' yöntemini işler hale getirmeye engellerin bulunduğu durumlarda söz konusu olmuştur. Esasında bir ayetin tekrar indiğine hükmetmek müstakil bir yöntem olmayıp bir cem' yöntemidir. Zira ayetin birden fazla indiği ifade edilerek birbiri ile zıt iki rivayet uzlaştırılmıştır. Ancak kaynaklarda bu yöntem müstakil olarak zikredilmiştir. Buna göre bu yöntemle birden çok sebab-i nüzûl rivayetinin bulunması halinde ayetin gerçek nüzûl sebebini tespit konusunda takip edilen ilk üç yöntemin uygulanamaması durumunda müracaat edilmesi gerekir. Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarında mükerreren indiği ifade edilen ayetler hakkında nakledilen sebab-i nüzûl rivayetleri gerçekten daha önceki üç yöntemle göre değerlendirmeye tabi tutulmuş mudur? İlk üç yöntemle göre değerlendirmeye tabi tutulmaları halinde mükerreren indiğine karar verilecek ayet ya da ayetler olabilir mi?

Bu sorulara yanıt verilebilmesi için tekrar indiği konusunda rivayet bulunan ayetlerin nüzûl nedenlerini tek tek ele alıp ilk üç yöntemle göre incelemek gerekir. Bir makale çerçevesinde bütün mükerrer nüzûl rivayetlerini ele alıp incelemek mümkün görünmemekle birlikte içlerinde sıhhat bakımından ön plana çıkanlardan bir örnek vermek mümkündür:

Tercih yöntemi ele alınırken ruh ayeti hakkında İbn Mes'ûd'dan ve İbn Abbâs'tan nakledilen iki rivayete yer verilmiş, Buhârî'de geçmesi ve ravisinin olayın tanığı olması gerekçeleri ile İbn Mes'ûd rivayetinin tercih edildiği ifade edilmişti. Ne yazık ki, bu çözüm bazıları tarafından pek tatminkâr bulunmamış ve ayetin biri Mekke'de, biri de Medine'de olmak üzere iki defa indiği söylenmiştir (Zerkeşî, 1990: I, 124; Suyûtî, 1990: 234; İbn Akîle, 2009: I, 92). Bu görüşte olanların esasında tercih yöntemini işletmedikleri görülmektedir. Bu konuda dikkat çeken bir diğer husus ise Zerkeşî'nin ayetin iki defa nazil olduğunu savunurken kullandığı argüman İsrâ Suresi'nin Mekke'de indiği konusundaki ittifak iddiasıdır (Zerkeşî, 1990: I, 124). Oysa İsrâ Suresi'nin 26. ayetinin inmesi

üzerine Hz. Peygamber'in Fedek arazisini Hz. Fâtıma'ya verdiğini gösteren rivayet⁴, 28. ayetinin savaşa katılmak için gelen Müzeyneoğulları hakkında indiğini gösteren rivayet (Suyûtî, 1990: 227), 29. ayetinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Âişe'ye infak tavsiyesi üzerine indiğini gösteren rivayet (Suyûtî, 1990: 228), 76. ayetinin Yahudilerin önerisi üzerine indiğini gösteren rivayet⁵, 88. ayetinin Yahudiler hakkında indiğini gösteren rivayet (Suyûtî, 1990: 234) ve 111. ayetinin nüzûlü olarak nakledilen rivayet (Suyûtî, 1990: 238) bu surenin bazı bölümlerinin Medine'de indiğine delalet eder, dolayısıyla söz konusu surenin Mekkî olduğu hususunda ittifaktan bahsetmenin pek de mümkün olmadığını gösterir. Bazı müfessirler bu surenin Mekkî olduğunu söylemekle birlikte bir kısım ayetlerini bundan ayrı tutmuşlardır (Şevkânî, 1997: III, 345; İbnü'l-Cevzî, 2002: V, 3). Söz gelimi Zemahşerî ve İbn Cüzeyy bu surenin 26., 32., 33., 57. ve 73-80. ayetlerinin Medenî olduğunu belirtmiştir (Zemahşerî, 1995: II, 621; İbn Cüzeyy, 2005: II, 313). Dolayısıyla Zerkeşî'nin bu konuda ittifak iddiası bir temenninin ötesine geçememiştir.

İsrâ Suresi ve ruh âyeti hakkında söylenenlerin bir benzeri Hûd Suresi ve bu ayet hakkında da söylenmiştir (Zerkeşî, 1990: I, 124). Burada da bağlamı dikkate alan Derveze siga ve konu bakımından ayetin sure içindeki yerine bakarak bu ayetin Mekkî olduğunu belirtmiştir. Ayetin medenî olduğunu gösteren rivayetleri ise Taberî'nin rivayetini esas alarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir hanımla uygunsuz davranışlar içinde olan adama okuduğunu, bazılarının bunu ayetin yeniden inmesi şeklinde yanlış anlayıp naklettiği şeklinde yorumlamıştır (Derveze, 1383: III, 549). Böylece rivayetleri uzlaştırma cihetine gitmiştir. Onun bu yöntemi lafızlara ve rivayetin kaynağına dayalı tercih yöntemini dikkate almamaya dayalıdır.

Bütün bunlara rağmen ayetin mükerreren indiğini iddia etmek tercih yöntemini geçersiz kılacaktır. Tercih yöntemini işletmek ise bu ayetin mükerreren indiğine dair aralanan kapıyı kapatacaktır. Ancak burada başka bir problem daha karşımıza çıkmaktadır. O da ayetlerin bağlamıdır. Ayetlerin bağlamına dikkat etmek ve onu esas almak sebebi nüzûl rivayetlerini değerlendirme yöntemlerini değiştirecek niteliktedir. Bu konunun da müstakil olarak ele alınıp irdelenmesi gerekmektedir.

Sonuç

Kur'an'ın anlaşılmasında nüzûl sürecinin bilinmesinin önemi tartışılmaz bir gerçektir. Bu sürecinin bilinmesini sağlayan en önemli faktörlerden biri de esbâb-ı nüzûl rivayetleridir. Teorik olarak bu doğru olmakla birlikte pratikte bu konuda zaman, mekan ve şahıs bakımından uyuşturmanın mümkün olmadığı rivayetlerin yol açtığı kargaşa bir tefsir problemi olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılması konusunda

4) İbn Kesîr bu rivayetin senedi sahih olsa bile sorunlu olduğunu ifade etmiş ve bunun râfizilerin uydurması olduğunu söylemiştir. İbn Kesîr'in de en büyük argümanı Fedek'in Hayber ile birlikte fethedildiği, bu ayetin ise Mekkî olduğuna dair ön kabuldür. bk. İbn Kesîr, 1998: III, 39; Suyûtî, 1990: 226-227.

5) Suyûtî bu rivayetin senedinin zayıf olduğunu belirttiikten sonra mürsel şahidinin olduğunu ilave etmiştir (Suyûtî, 1990: 232).

sorunları giderip insanları vahyin indiği döneme götürmek suretiyle yardımcı olacak faktörün bizzat kendisi, bir problem haline gelmiştir. Sonradan meydana gelen olaylar ile önce inen ayet ya da ayetler arasında irtibat kuran Sahabe ve tâbiûnun bunu yaparken tercih ettikleri ifadeler daha sonraki insanlar için bu problemin artmasına neden olmuştur. Çünkü onlar doğrudan ayet ya da ayetlerin hükmünün yeni meydana gelen hadiselerde geçerli olduğunu söylemek yerine söz konusu ayet ya da ayetlerin o olay hakkında indiğini söylemeyi âdet haline getirmişlerdi. Bu durum sonraki nesiller için ayetin gerçek sebebi nüzûlü ile hitap ettiği olayın arasını ayırmayı güçleştirmektedir.

Problemin artmasına neden olan hususlardan biri de sıhhat sorunu olan birçok rivayetin, kaynaklarda yer almasıdır. Bundan daha da vahimi hadis otoriteleri tarafından uydurma olduğu ya da son derece zayıf olduğu beyan edilen rivayetlerin sahih rivayetler ile aynı ilgiyi görmesidir. Burada mutlaka belirtmeliyiz ki, ayetlerin korunması, nesih vb. konularda görüldüğü gibi Kur'ân'ın mevzükiyetine gölge düşürecek, sıhhaten yoksun ya da son derece zayıf rivayetlere bilgi bakımından değer atfeden bu zihniyet, hadis otoriteleri nezdinde makbul olmayan ya da hadis kaynaklarında hiç yer bulmayan rivayetlere Kur'ân'ı mahkum etmeye çalışmıştır. Daha net ifade ile delaleti ya da sıhhati tartışmalı olan rivayetleri Kur'ân pahasına değerlendirilmiştir. Örneklerimizin birinde görüldüğü gibi vahyin kesilmesinin ardından inen ayetlerin nüzûlü hakkında sahih rivayetler varken, senedindeki zayıflık bir yana birkaç gün ölü köpek yavrusunun çöl sıcağında küçük bir evde yayacağı rahatsız edici kokuyu göz ardı etmeye varıncaya dek akli devre dışı bırakacak kadar rivayetlere değer atfeden bir zihniyetin varlığı bu yargıyı ağır olarak niteleyenlere yeterli cevap olacaktır.

Problemin artmasına neden olan hususlardan bir diğeri de hadis otoriteleri tarafından birbirinden farklı rivayetlerin sahih olduğunun belirtilmesidir. Gerçekten de bu, büyük bir sorundur. Zira bunu aşmak bütün hadisleri yeniden sıhhat bakımından değerlendirmeyi gerektirecek kadar geniş çaplı bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Zira dar alanda yapılacak bir takım çalışmaların belirli bir gelenek üzerine değerlendirmiş olan bütün hadislerle uygulanabilir tarzda olması gerekir. Rivayetlerden birini inkâr etmek de problemi çözmeyecektir. Kısacası bu tür rivayetlerde geliştirilecek yöntem esasında bütün rivayetlere uygulanabilir türden olması gerekir.

Birbiri ile çelişkili görülen esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin kabul-red, tercih, cem' ve mükerreren nüzûl şeklinde sıralanan yönteme tabi tutulması hadis ilmi açısından problemlidir. Tercih diğer yöntemlerden önce gelmesi cumhurun ve hadisçilerin sistemine aykırıdır. Ayrıca mükerreren nüzûl yöntemi esasında çeşitli şekillerde gerçekleştirilen hadis literatüründeki cem' yönteminin bir parçasıdır.

Nüzûl sebebi konusunda aktarılan rivayetleri tasnife tabi tutmak ve mevcut kargaşaya bir son vermek için geliştirilen yöntemler içinde en uygunu kabul-red yöntemidir. Esasında bu yöntem esbâb-ı nüzûl rivayetleri dışındaki bütün rivayetler için de geçerlidir. Ne yazık ki, sebep-i nüzûl rivayetlerini baştan sona senet ve metin tenkidi ile ele alan müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Böyle bir çalışma diğer yöntemlere gereksinim duyulup duyulmayacağını da önemli ölçüde belirleyecektir. Bu yöntem uygulanırken rivayetlerin

manen nakledildikleri dikkate alınıp buna göre değerlendirme yapılmalıdır. Aynı olayı anlatan rivayetler söz konusu olayın bir bölümünü güçlü anlatırken bir başka bölümüne temas etmemiş olabilir. Bu durumda rivayetin farklı varyantlarını ayrı ayrı olaylarmış gibi değerlendirmek yerine birleştirici bir yöntem izlenmelidir. Mesela Duhâ Suresi'nin baş tarafının nüzûlü hakkında verilen rivayetlerde Hz. Peygamber'in terk edildiğini söyleyenlerin müşrikler, müşrik bir kadın ve Ümmü Cemil olduğunu gösteren bilgiler vardır. Ayetlerin ruhundan da hareketle vahyin kesintiye uğramasının Mekkeli müşrikler tarafından vahiy karşıtı bir kampanya malzemesi yapıldığını Ümmü Cemil'inde bu kampanyada ön plana çıkanlardan olduğu söylenebilir. Böylece farklı rivayetlerin esasında bir olayın değişik yönlerini anlattığı sonucuna varılır.

Tercih yöntemi ise belirli bir Kur'ân pasajının nüzûl sebebi olarak aktarılan rivayetlerden diğerini ya da diğerlerini inkâr etmeden birini tercih etmektir. Hadis otoriteleri tarafından sahih olduğu belirtilen iki rivayetten birini diğerine tercih etmek, mevcut problemi alternatif rivayetleri harcamadan çözümlenektir. Bu yöntem ihtiyatlı ve tercih kriterleri bakımından isabetli bir yöntem olarak görünmekle birlikte örneğimizde görüleceği üzere ayetin bağlamı dikkate alınca tartışmalı hale gelebilmektedir. Öyleyse tercih kriterleri oluşturulurken bağlamın da önemli bir kriter olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Tercih yönteminde lafza bakmanın ise tutarlı hiçbir tarafı yoktur. Çünkü sahabe döneminden itibaren raviler aynı ifadeleri aynı anlamlarla kullanmamışlardır.

Sahihi olduğu belirtilen rivayetlere değer atfetme bakımından tercih yöntemi ile cem' yöntemi birbirine benzemektedir. Ancak burada tercih yerine zaman yakınlığı bakımından ayetin birden fazla sebep üzerine indiği beyan edilmektedir. Bu yöntemin de en büyük problemi olayların birbirine yakın zamanda indiğini tespit etmektir. Salt olasılığın dışında başka deliller ile desteklenmesi durumunda bu yönteme yöneltilebilecek bir itiraz görünmemektedir. Ancak burada da ayetin anlamından ve bağlamından hareketle nüzûl rivayetlerinde görülen, şahıs, lafız ve mekân gibi olayın özüne zarar vermeyen farklılıkları pek de dikkate almadan sebep-i nüzûlü ana hatları ile tespit cihetine gidilebilir.

Ulûmu'l-Kur'ân âlimlerinin geliştirdikleri yöntemlerden en problemlisi kuşkusuz mükerreren nüzûldür. Reddedenler olmakla birlikte önemli bir kesim tarafından kabul edilen bu yöntem, sıhhati Kur'ân veya sahih hadisler kadar sabit olmayan rivayetlerin ya da bir iddiadan öteye geçemeyen ittifak pahasına ayetlerin birden çok indiği sonucunu doğurmaktadır. Yine de kabul-red, tercih ve cem' yöntemleri işletildiği zaman mükerreren nüzûl yöntemine ihtiyaç kalmayacağı açıktır. Ne var ki; sebep-i nüzûl konusundaki bu yöntemleri bütün müfessirler ve ulûmu'l-Kur'ân âlimleri tarafından bu sıraya göre işletilmemiştir. Bundan daha vahimi ise bu yöntemleri zikretmekle birlikte uygulamayan kimselerin varlığıdır. Bu nedenle problem içinde bulunduğumuz döneme kadar varlığını devam ettirmiştir.

Kaynakça

Abdurrezzâk İbn Hemmâm (1999). Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'İlmiyye.

- Ahmed İbn Hanbel, eş-Şeybânî (1992). Müsnedü Ahmed İbn Hanbel. (nşr. Bedreddin Çetiner). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Âişe Abdurrahman, Muhammed Ali Bintu's-Şâtî' (ts.). et-Tefsîru'l-Beyânî li'l-Kur'ân'i-l-Kerîm. Kâhire.
- Aktepe, İshak Emin (2006). "İmam Şâfiî'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişiklere Bakış", Hadis Tetkikleri Dergisi, IV. Sayı, II, 2006.
- Aldemir, Halil (2010). Kur'ân-ı Kerim'e Göre İhtilâf. İstanbul: Kitâbî Yayınları.
- Âlûsî, Ebu's-Senâ (1994). Rûhu'l-maânî fî tefsîri'l-Kur'ân'i'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî. (Nşr. Ali Abdulbari Atiyye). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye.
- Beyhakî, Ebû Bekr (1347). es-Sünenü'l-kübrâ, Haydarabad:Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye.
- Bezzâr, Ebû Bekr el-Basrî (2004). Müsnedü'l-Bezzâr. (Nşr. Adil İbn Sa'd). Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem.
- Buhârî, Ebû Abdillâh (ts.). Sahîhu'l-Buhârî. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye.
- Bursavî, İsmail Hakkı (1306). Rûhu'l-Beyân. İstanbul: Matba'atu Osmâniyye.
- Bûsîrî, Ahmed İbn Ebî Bekr (ts.). İthâfu'l-Hayarati'l-Mehera ala'l-Mesânidi'l-Aşarâyy.
- Cerrahoğlu, İsmail (1989). Tefsir Usulü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çakan, İsmail L. (1982). Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı.
- Çetiner, Bedreddin (2002). Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Dârakutnî, Ali İbn Amr Ebu'l-Hasen (1966). Sünen (Nşr. es-Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdîrrahman (1991). Sünenü'd-Dârimî. (Nşr. Mustafa Dib el-Buğa). Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Demirci, Muhsin (2006). Tefsir Usûlü. İstanbul: İFAV.
- Demirci, Muhsin (2001). "Nas-Olgu İlişkisi Açısından Mükerrer Nüzûl", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 20.
- Derveze, Muhammed İzzet (1383). et-Tefsîru'l-hadîs. Kahire: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî.
- Ebû Dâvûd, Süleyman İbn Eş'as (1988). Sünenü Ebî Dâvûd. (Nşr. Kemal Yûsuf el-Hût). Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdullah (1990). el-Müstedrek ala's-Sahîhayn. (Nşr. Mustafa Abdulkadir Ata). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali İbn Ebî Bekr İbn Süleyman (1967). Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-fevâid, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.

- İbn Akîle, Cemâluddîn Muhammed İbn Ahmed el-Mekkî (2009). ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir (ts.). Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr. Tunus: Dâru Suhnûn.
- İbn Cüzeyy, Muhammed Ahmed İbn Cüzeyy el-Kelbî el-Ğurnâtî (2005). et-Teshîl li'Ulûmi't-Tenzîl, Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye.
- İbn Hacer, el-Askalânî (1379). Fethu'l-Bârî bişerhi Sahîhi'l-Buhârî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife el-Mektebetu's-selefiyye.
- İbn Hacer, el-Askalânî (1992). Şerhu Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser. (Nşr. Muhammed es-Sabbâğ). Dımaşk: Mektebetu'l-Ğazzâlî.
- İbn Hacer, el-Askalânî (1412). el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe. (Nşr. Ali Muhammed el-Be-câvî). Beyrut: Dâru'l-ceyl.
- İbn Hacer, el-Askalânî (2007). Muhtasar Fethu'l-Bârî (İht. el-Adevî, Ebu Suhayb Safa, çev. Aldemir, Halil). Polen Yayınları, İstanbul 2007.
- İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed İbn Hibban İbn Ahmed et-Temîmî (2010). el-Müsnedü's-Sahih ale't-Tekâsim ve'l-Enva', Sahihu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekâsim ve'l-Enva'. (Nşr. Muhammed Mustafa el-Hatîb). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (1998). Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm. (Nşr. Sâmi İbn Muhammed es-Selâme). Riyad: Dâru Taybe.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (1993). Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Yezid el-Kazvînî (1988). Sünenü İbn Mâce. (Nşr. Halil Me'mûn Şiha). Beyrut: Dâru'l-marife.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed (1995). Mukaddimetu't-Tefsîr. Riyâd: Dâru'l-vatan.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman (2002). Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Kâsımî, Cemâluddîn (2003). Mehâsinu't-Te'vîl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Mazharî, Muhammed Senâullah (1412). Tefsîru'l-Mazharî (Nşr. Ğulâm Nebi et-Tûnusî). Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye.
- Mennâ'u'l-Kattân, Halîl (1996). Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân. Riyâd: Mektebetü'l-Ma'arif.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim İbn Haccâc (1991). Sahîhu Müslim. (Nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki). Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed İbn Ali (1992). Sünenü'n-Nesâî. (Nşr. Mektebu Tahkiki't-Turâsi'l-İslâmî). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed İbn Ali (1991). es-Sünenü'l-Kubrâ. (Nşr. Abdulğaffâr Süleyman, Seyyid Kesrevî Hasan). Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-'İlmiyye.

- Nisâbü'rî, Nizâmuddîn Hasan İbn Muhammed (1996). Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-furkân. Beyrut: Dâru'l-kutbi'l-İlmiyye.
- Râzî, Fahrüddin (1990). Mefâtihu'l-ğayb. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye Sâbûnî, Muhammed Ali, et-Tibyân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân. İstanbul.
- Subhî Sâlih (1998). Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Suyûtî, Celâluddîn (1990). Lübâbu'n-nükûl. Beyrut: Dâru'l-hicre.
- Suyûtî, Celâluddîn (2006). el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân. (Nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ). Dımaşk: Dâru İbn Kesîr.
- Suyûtî, Celâluddîn (2003). ed-Durru'l-Mensûr (Nşr. Abdullah İbn Abdilmuhsin et-Turkî). Kahire: Merkezu Hicr.
- Şevkânî, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed (1997). Fethu'l-kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr. (Nşr. Abdurrahman Umeyra). Mansûra: Dâru'l-Vefâ.
- Şeybânî, Ahmed İbn Amr İbn Dahhâk Ebu Bekr (1991). el-Âhâd ve'l-Mesânî. (Nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira). Riyâd: Dâru'l-Râye.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman İbn Ahmed İbn Eyyub el-Lahmî (1984). el-Mu'cemu'l-Kebîr (Nşr. Hamdi Abdülmecid Selefî). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr (2000). Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ts.). el-Câmiu's-sahîh. (Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye.
- Vâdî'î, Ebû Abdirrahmân Mukbil İbn Hâdî (1987). es-Sahihu'l-Müsned min Esbâbi'n-Nüzûl, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Zemahşerî, Ebû Kasım Mahmud İbn Ömer (1995). el-Keşşâf an hakâkik ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-aqâvîl fi vucûhi't-te'vîl. (Nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazîm (ts.). Menâhilu'l-'İrfân. (Nşr. Bedî' es-Seyyid el-Lahhâm). yy.: Dâru Kuteybe.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed İbn Abdillâh (1990). el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân. (Nşr. el-Mara'selî, ez-Zehebî, el-Kurdî). Beyrut: Dâru'l-ma'rife.